

رویکردها در برنامه‌ی درسی و نسبت آن‌ها با تعلیم و تربیت دینی

دکتر محمد مهدی اختصاصی

امروزه در برنامه‌ریزی درسی، سخن از رویکردهای مختلفی است و تلاش برنامه‌ریزان آن است که بر مبنای این رویکردها کیفیت تعلیم و تربیت را افزایش دهند تا به اهداف تربیتی برسند. در این مقاله برآنیم که نسبت رویکردها را با تعلیم و تربیت دینی مشخص کنیم و چگونگی بهره‌مندی از آن‌ها را تبیین نماییم.

پژوهشگر و محقق در زمینه‌های مختلف تربیتی و آموزشی
پژوهشگر و محقق در زمینه‌های مختلف تربیتی و آموزشی

۱. فرایند محوری

بر مبنای این رویکرد، فرایند آموزش هم‌چون مراحل رشد گیاه است که هر مرحله، مقدمه‌ی رسیدن به مرحله‌ی بعد است و در نهایت میوه‌ای

به بار می آورد. همین طور، کسب یک دانش یا یک مهارت در فرایند آموزش گام به گام صورت می گیرد، لذا بی توجهی به این فرایند سبب کم اثری و ناکارآمدی آموزش می گردد. در این زمینه باید دانست که: تربیت دینی اولاً: همان مسیر رشد و کمال انسان است که به نحو تدریجی و مرحله به مرحله اتفاق می افتد و شکل می گیرد. کسب فضایل امری آتی و دفعی نیست، مجموعه ای از نگرش ها، تصمیم گیری ها و اعمال دست به دست هم می دهند و به تدریج فضیلتی را پدید می آورند.

ثانیاً: اگر کسی تصمیم بگیرد کاری را انجام دهد، بایستی فرایندی در مراتب سه گانه وجود او، یعنی اندیشه، قلب و جوارح یا جوانح او طی شود. این واقعیت به ما کمک می کند که آموزش را با این فرایند متناسب سازیم؛ به طور مثال، به جای تقسیم بندی محتوای آموزشی به اعتقادات، اخلاق و احکام، می توان ابتدا راه زندگی را برای فراگیر ترسیم کرد و هدف از حیات را بیان نمود. سپس کوشش کرد تا داده های ذهنی در وجود او تبدیل به معرفتی ایمانی شود، یعنی علاوه بر عقل دل او نیز به این راه متمایل شود. در آخر نیز بایستی عزم و تصمیم را محقق کرد.

۲. تلفیق

الف- از تفاوت های مبنایی آموزشی و پرورش نظام اسلامی با آموزش و پرورش های غیر مذهبی یا سکولار این است که هدف غایی آموزش و پرورش نظام اسلامی، تربیت انسانی رشید، دیندار، متخلق به اخلاق و متعهد به مسئولیت های اسلامی است. اما هدف غایی آموزش و پرورش های غیرمذهبی تنها آن است که مهارت های تفکر را توسعه دهد و به عقل توانایی داوری و قضاوت ببخشد و شخص را آماده حضور مؤثر در جامعه ای کند که در آن زندگی می نماید.

ب- با توجه به این که تقویت دینداری هدف نهایی آموزش و پرورش است، ضروری است همه ی درس ها و آموزش ها در تناسب با این هدف تنظیم شوند و مانند اندام های مختلف بدن که هر یک نقشی در حفظ حیات آدمی ایفا می کند، آن ها نیز نقش ویژه خود را در این جهت ایفا نمایند. برای مثال، در بدن انسان، چشم با ساختار ویژه خود و به عین حال، میان این دو رابطه ای دقیق، وجود دارد، بدین معنا که هر دو در تأمین یک هدف با یکدیگر همکاری می کنند. طبیعت پیرامون ما نیز چنین است، یعنی با همه ی گوناگونی و تنوعی که در موجودات و ساختار آن ها وجود دارد، همه دست به دست هم نظام متقن خلقت را به عنوان آیت خداوندی می سازند.

ج- متناظر با همین مثال ها، تأمین هدف غایی از طریق تمسک به علوم مختلف به معنای نفی آن ها از تأمین هدف های ویژه و کار در حوزه ی خاص شان نیست. درحقیقت علوم ستاره های آسمان معنایند که جلوه گاه حکمت و قدرت خداوندی اند و این به معنای باندیده بودن علم در فضایی معنوی و دینی است. در این فضا، تعاملی تعالی بخش پدید می آید که در آن از یک طرف ستاره های دانش با

مانع دست‌یابی دانش‌آموز را به آن جامعیت مورد نظر می‌گردد. اصولاً این جامعیت و پیوستگی خود موضوعیت دارد؛ زیرا شمردن آن در دانش‌آموز، وحدت نظام اندیشه‌ای وی درباره‌ی نظام هستی و وحدت شخصیتی وی در سازگاری میان اندیشه و عمل می‌باشد که نکته‌ای بسیار حائز اهمیت است.

۳. تعادل میان موضوع محوری و دانش‌آموز محوری در آموزش

الف) اسلام دینی زندگی و راه علمی رسیدن به کمال است برای این که آموزش منجر به تغییر رفتار دانش‌آموز گردد و او را در جهت اهداف پیش‌برده، لازم است در شیوه‌ی آموزش دین راه‌هایی اتخاذ شود که دانش‌آموز معارف و اخلاق دینی را به نحو انکشافی به دست آورد. در حقیقت، آموزش باید به این سؤال پاسخ دهد که دانش‌آموز به سمت فهم چه مسائلی باید سیر کند و چه اعمال و رفتاری را باید بتواند به آسانی انجام دهد که قبلاً انجام نمی‌داده یا اهمی‌امی در انجام آن نداشته است. به کارگرفتن دانش‌آموز و دادن نقشی در آموزش به او، امکان تغییر رفتار وی را فراهم می‌آورد و عادت مورد نظر را در او پایدار می‌سازد.

ب) بر این مبنا، دانش‌آموز باید طالب تربیت شود تا خود بداند که چه چیزی را چگونه در دین جست‌وجو کند تا در آینده عالم و عامل خوبی باشد، یعنی به مفاهیم دینی نه به عنوان مجموعه‌ای از اندوخته‌های علمی که در رقابت و تفاخر علمی قابل استفاده است بلکه با عنوان گوهرهایی گران‌بها نظر کند که باید آن‌ها را با عواصی در اقیانوس متلاطم افکار و اندیشه‌ها طلب کند و به دست آورد تنها در چنین صورتی اهداف درسی، مطلوب واقع می‌شود و خواهان وصول بدان و حصول نتیجه می‌گردد.

ج) در چنین روشی باید از انباشت اطلاعات در کتاب درسی اجتناب کرد و زمینه‌ی مناسب را برای تحقیق و ابتکار فراهم نمود و از تکیه‌ی بیش از حد روی حافظه خودداری کرد. باید فرصت و مجال جست‌وجوگری را برای دانش‌آموز ایجاد کرد تا با کشف هدف، فرح و شادی روانی و علاقه به ادامه‌ی کار برای او فراهم شود و دل‌سردی و خستگی و نظایر آن که در شیوه‌ی آموزش موضوع محوری پیش می‌آید از بین برود.

د) در طراحی درس بایستی بر فعالیت‌های عملی جهت‌دار تأکید شود. تکیه بر کار گروهی و دسته‌جمعی و مشارکت در کسب نتیجه در تحقیقات دینی با اعمال و آداب آن، راه را برای محور قرار گرفتن دانش‌آموز هموار می‌سازد. این طراحی باید فرصت فعالیت‌های فوق برنامه و خارج از چارچوب کلاس را فراهم کند. درس دینی که درس زندگی است، مسلماً محدود به فعالیت‌های پیشنهادی در کتاب نیست. بنابراین، درس دینی می‌تواند توسعه یابد و از چارچوب مدرسه خارج شود و محیط زندگی دانش‌آموز را متأثر سازد. برای اجرای این بخش کارایی و قدرت عمل معلم بسیار مؤثر است.

ه) یکی از ویژگی‌های تمدن و فرهنگ جدید که جامعه‌ی امروز ما نیز به شدت از آن متأثر است این است که امکان تجربه‌های دینی را اندک ساخته است. این همه مشغولیت که شغل شاغل اکثریت افراد شده، فرصت

تجربه‌های شخصی دینی را از آن‌ها گرفته است. یکی از اهدافی که باید در آموزش بدان توجه شود، فراهم ساختن چنین فرصت‌هایی است. (و) برای حرکت از موضوع محوری به دانش‌آموز محوری لازم است محتوا به گونه‌ای تنظیم شود که ۵۰ تا ۶۰ درصد زمینه‌ی فعالیت‌ها و تحقیقات و کارهای دانش‌آموز را فراهم نماید تا دانش‌آموز بتواند خلاقیت‌های خود را نشان دهد و فرصت‌های مناسب برای شکل‌گیری رفتار و شخصیت او حاصل گردد. مخاطب قرار دادن دانش‌آموز، گردآوری شواهد، بحث کردن، ترغیب در استفاده از کتابخانه و نیز مشورت با دیگران از جمله راه‌هایی است که امکان فعالیت یادگیرنده را فراهم می‌کند.

۴. خلاقیت

برنامه‌ریزان در برنامه‌های جدید آموزشی سعی داشته‌اند که سخت‌گیری برنامه‌ی درسی را در جهت بروز خلاقیت‌های فردی و ابتکارات دانش‌آموزان قرار دهند. شکوفایی خلاقیت در دانش‌آموزان، به خصوص در رشته‌های هنری و علوم تجربی زمینه‌ی رشد دانش و هنر را فراهم می‌کند و حضور شاداب دانش‌آموزان را در پی دارد؛ اما باید دید که جایگاه این رهیافت در تربیت دینی چیست؟

استاد شهید مطهری ذیل گرایش‌های فطری انسان «گرایش به خلاقیت و ابداع» را از جمله این گرایش‌ها می‌شمارد و می‌فرماید: «این گرایش در انسان هست که می‌خواهد خلق کند و بیافریند، چیزی را که نبوده است، به وجود آورد. درست است که بشر برای رفع حوائج زندگی‌اش هم به کار، صنعت و خلاقیت و ابداع پرداخته است، ولی همین‌طور که علم، هم وسیله‌ای بوده برای زندگی و هم خودش برای انسان هدف بوده است، خلاقیت نیز چنین بوده است. مسئله‌ای امروز مطرح است که آیا علم برای علم، یا علم برای زندگی؟ جوابش این است: هر دو؛ یعنی علم برای بشر هم به اصطلاح طلبه‌ها مطلوب با لذات است و هم مطلوب بالغیر، یعنی علم هم برای ذات خویش مطلوب است و هم [برای آن‌که] وسیله‌ای است برای حل مشکلات بشر.

از آن جهت که علم و کشف حقیقت است مطلوب بالذات است، و از آن جهت که در عین حال [موجب] قدرت است و توانایی و «توانا بود هر که دانا بود» و وسیله‌ای است برای حل مشکلات زندگی، مطلوب بالغیر است.

خلاقیت نیز همین‌طور است. شما در دانش‌آموزان بهتر تجربه کرده‌اید و می‌دانید یک بچه وقتی چیزی را خلق و ایجاد می‌کند، چگونه به او سرور و فرح دست می‌دهد و احساس شخصیت در خودش می‌کند. وقتی «کاردستی» به او می‌دهید که این کاردستی را بسازد، [سرور می‌شود]. می‌خواهد که یک چیز جدیدی به وجود آورده باشد. به‌طور کلی ابتکار در هر قسمتی، خودش خلق است. افرادی را شما می‌گویید ابتکار دارند؛ مثلاً می‌گویند که در کار معلمی، فلان شخص ابتکار دارد؛ یعنی روشی را خلق می‌کند. افراد دیگر ممکن است تابع و مقلد باشند، یعنی روش‌های دیگران تقلید و پیروی می‌کنند، ولی بعضی از افراد این

برگ اشتراک مجله های رشد

شرایط اشتراک

✓ به ازای هر عنوان مجله درخواستی، واریز مبلغ ۲۰۰۰۰ ریال به عنوان علی الحساب به حساب شماره ۳۹۶۶۲۰۰۰ بانک تجارت شعبه سه راه آزمایش (سرخه حصار) کد ۳۹۵ در وجه شرکت افست و ارسال رسید بانکی به همراه برگ تکمیل شده اشتراک الزامی است.

• مجله درخواستی:

• نام و نام خانوادگی:

• تاریخ تولد: • تحصیلات:

• تلفن:

• نشانی کامل پستی:

استان: شهرستان:

خیابان:

کوچه:

پلاک: کدپستی:

• مبلغ واریز شده:

• شماره و تاریخ رسید بانکی:

امضا:

نشانی: تهران - صندوق پستی ۱۵۸۷۵/۳۳۳۱
 نشانی اینترنتی: www.roshdmag.org
 پست الکترونیک: info@roshdmag.org
 تلفن امور مشترکین: ۷۳۳۵۱۱۰ و ۷۳۳۶۶۵۶

- لطفاً مشخصات و نشانی خود را کامل و خوانا بنویسید. (هزینه برگشت مجله در صورت کامل نبودن نشانی، به عهده مشترک است).
- ارسال اصل رسید بانکی ضروری است.
- مبنای شروع اشتراک از زمان وصول فرم درخواست است.
- برای هر عنوان مجله، فرم جداگانه تکمیل شود (تصویر فرم نیز مورد قبول است).

قدرت را دارند که می توانند روش بیافرینند. به طور کلی در طرح های اجتماعی، طرح های مملکت داری، طرح های شهرسازی، در اموری که مثلاً یک شهرداری باید طرح و ابتکار داشته باشد، در برنامه ریزی ها و تألیف کتاب ها [نیز برخی مبتکرند و برخی مقلد]...

از این ها بالاتر در نظریه هاست. یک کسی یک نظریه خلق می کند، بعد آن را اثبات می کند و بعد دیگران نظریه ی او را می پذیرند. این خودش یک نوع قدرت خلق است. مثل آن کسی که «حرکت جوهریه» را به عنوان یک نظریه خلق کرد و بعد اثبات کرد و دیگران پیروی می کنند. البته این را هم توجه دارید که در بعضی امو دو سه مقوله با همدیگر توأم می شوند؛ مثلاً کسی که شعری ابتکار می کند و مبتکر در شعر است، مثل حافظ، در آن واحد دو کار کرده است، یکی این که چیزی را خلق کرده، یعنی آن حس خلاقیت خودش را ارضا کرده، و دیگر آن که یک «زیبا» آفریده است - یک شعر زیبا یعنی آن حس زیبایی را ارضا کرده است، و ممکن است حس حقیقت جویی هم با آن ارضا شده باشد. منافات ندارد که یک شیء در آن واحد از چند مقوله شمرده شود.^۲

استاد مطهری با طرح «گرایش به خلاقیت» به عنوان یک گرایش فطری در ذات هر فرد انسانی، بدون توجه به رویکرد خلاقیت در برنامه ی درسی و به احتمال زیاد بدون اطلاع از آن، خلاقیت را در جایگاهی بسیار برتر و متعالی طرح می کند و شکوفایی این بُعد از وجود آدمی را یک رسالت دینی می شمارد؛ زیرا تربیت دینی به یک معنا، هدایت انسان و شکوفایی گرایش های فطری اوست.

این رویکرد به خلاقیت بسیار عمیق تر است از آنچه در برنامه های درسی مدنظر است. انسان دو مرتبه ی مادی و معنوی یا دنیوی و اخروی دارد. اگر انسان به رشد معنوی خود توجه نداشته باشد و هنوز انسان دنیایی باشد، خلاقیت و ابتکارات وی صرفاً در خدمت بُعد دنیوی قرار می گیرد و به توسعه ی فن و تکنولوژی می انجامد. این رشد یک بُعدی، الگوی منبعث از دیدگاه اسلامی نیست. اما آن کس که به رشد معنوی نیز توجه داشته باشد هم محدوده های طبیعت را می شکند و در گستره ی طبیعت پیش می رود و هم حصارهای درونی را فتح می کند و به قله های رفیع انسانیت صعود می کند. به تعبیر مرحوم دکتر شریعتی، انسان چهار زندان دارد. این چهار زندان عبارتند از: طبیعت، جامعه، تاریخ و خود.^۳ مفهوم خلاقیت در نزد علمای تعلیم و تربیت صرفاً به معنای رهایی از سه زندان اول است.

اما خلاقیت دینی در مرتبه ی اول، رهایی از زندان خود است. وی می گوید کسی می تواند حقیقتاً از زندان طبیعت، تاریخ و جامعه رهایی یابد و آن ها را بسازد که ابتدا از زندان خویش رهایی یابد و خود را بسازد و آن یک سازندگی واقعی و خلاقیت حقیقی است و الا با توسعه ی علم و تکنولوژی، خود را در حصار بزرگ تر محصور می کند و زنجیرهای تکنولوژی و ماشینیسیم دست و پای او را می بندد و قدرت پرواز و رهایی را از وی سلب می کند. آنچه امروزه در آموزش به عنوان خلاقیت مطرح است، لایه ی اولیه ی خلاقیت و ابتکار است که نفوذ در طبیعت را توسعه می دهد. اما سؤال این است که آیا انسان جدید به کمک تکنولوژی بر

دفتر انتشارات کمک آموزشی

آشنایی با مجله های رشد

مجله های رشد توسط دفتر انتشارات کمک آموزشی سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی وابسته به وزارت آموزش و پرورش، با این عناوین تهیه و منتشر می شوند:

مجلات دانش آموزی (به صورت ماهنامه - ۹ شماره در سال - از مهر تا خرداد - منتشر می شوند):

- رشد کودک (ویژه دانش آموزان پیش دبستانی و پایه اول ابتدایی)
- رشد نوآموز (ویژه دانش آموزان پایه های دوم و سوم ابتدایی)
- رشد دانش آموز (ویژه دانش آموزان پایه های چهارم و پنجم ابتدایی)
- رشد نوجوان (ویژه دانش آموزان دوره راهنمایی تحصیلی)
- رشد جوان (ویژه دانش آموزان دوره متوسطه)

مجلات عمومی (به صورت ماهنامه - ۹ شماره در سال و از مهر تا خرداد منتشر می شوند):

- رشد آموزش ابتدایی، رشد معلم، رشد تکنولوژی آموزشی، رشد مدرسه فردا و رشد مدیریت مدرسه.

مجلات تخصصی (به صورت فصلنامه و ۴ شماره در سال منتشر می شوند):

- رشد برهان (مجله ریاضی، ویژه دانش آموزان دوره راهنمایی تحصیلی)، رشد برهان (مجله ریاضی، ویژه دانش آموزان دوره متوسطه)، رشد آموزش معارف اسلامی، رشد آموزش جغرافیا، رشد آموزش تاریخ، رشد آموزش راهنمایی تحصیلی، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، رشد آموزش زبان، رشد آموزش زیست شناسی، رشد آموزش تربیت بدنی، رشد آموزش فیزیک، رشد آموزش شیمی، رشد آموزش ریاضی، رشد آموزش هنر، رشد آموزش قرآن، رشد آموزش علوم اجتماعی و رشد آموزش زمین شناسی.

مجلات عمومی و تخصصی برای معلمان، آموزگاران، مدیران

و کادر اجرایی مدارس

دانشجویان مراکز تربیت معلم و رشته های دبیری دانشگاه ها و کارشناسان تعلیم و تربیت تهیه و منتشر می شوند.

♦ نشانی: تهران، خیابان ایرانشهرشمالی، ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش، پلاک ۲۶۸، دفتر انتشارات کمک آموزشی.

طبیعت مسلط شده یا برعکس همین تکنولوژی او را به بردگی و اسارت انسان کشانده است؟^۴

انسان سکولار می خواهد حصارهای طبیعت، تاریخ و جامعه را فروریزد و آزاد و رها طرح خود را در دنیا دراندازد و آن گونه که خود می خواهد این سه را بسازد. به تعبیر مارکس، انسان جدید به «تفسیر» جهان نمی اندیشد؛ بلکه به «تغییر» آن نظر دارد. اما از منظر دینی، «تغییر» جهان علاوه بر آن که نیاز به «تفسیر» درست آن دارد، جز با تغییر «خود» میسر نیست.

«خلاقیت دینی» به جای این که از بیرون آغاز شود، ابتدا در درون صورت می گیرد. «خودسازی» به معنای توانایی و ابتکار و تسلط بر خود، برای نفی خصلت های ناپسند و احیای فضائل متعالی، نهایتاً به توانایی تسلط بر طبیعت می انجامد. خلاقیت دینی انسان را بر اعضا و جوارحش حاکم می کند و پا و دست و گوش و زبان و قوای درونی او، چون قوه ی غضب و شهوت را، به اطاعت عقل وی درمی آورد.

اما این امر چگونه میسر است؟ با «بندگی» و «عبودیت» فتح زندان درونی جز با «عبودیت» میسر نیست. به همین جهت فرموده اند: «الْعُبُودِيَّةُ جَوْهَرَةٌ كُنْهَهَا الرُّبُوبِيَّةُ»^۵.

در این خلاقیت و ربوبیت، انسان ابتدا مربی درون خود می شود و از حصار نفس آماره آزاد می گردد و خود باغبان وجود خود می شود تا بعد بتواند بر عالم مسلط گردد.

نتیجه این که: مهارت خلاقیت، آن گونه که در برنامه های درسی مطرح است، خلاقیت در مهارت های ذهنی و عملی است که میان همه ی درس ها که یکی از آن ها هم درس دینی است مشترک است. با این خلاقیت، گرچه انسان، بزرگ و مقتدر می شود، اما لزوماً «بزرگوار» و «ارزشمند» نمی گردد؛ زیرا صرفاً مجهز به ابزار قوی تری شده است و دامنه ی اقتدار و اختیارش را توسعه داده است. اما خلاقیت دینی، که خاص تعلیم و تربیت دینی است، «سازندگی» را از طریق عبودیت و تسلط بر خود از طریق بندگی و شکستن چهار حصار «طبیعت»، «تاریخ»، «جامعه» و «خویشستن» محقق می سازد. از این زاویه، «خلاقیت» یک رویکرد مبنایی و تأثیرگذار در همه ی ابعاد تعلیم و تربیت دینی است.

زیرنویس:

۱. اشاره ی استاد به حضار است که مدیران و دبیران مدرسه ی نیکان بوده اند.
۲. مجموعه آثار، ج ۳ (بحث فطرت)، ص ۴۹۸.
۳. مجموعه آثار دکتر شریعتی، ج ۲۴ (انسان)، ص ۲۹۵.
۴. شایسته است در این زمینه به آثار اندیشمندانی چون هایدگر، رنه گنون و دکتر شریعتی مراجعه شود.
۵. امام صادق (ع)، مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة، ص ۷.
۶. برای تفکیک دو مفهوم بزرگی و بزرگواری، ر. ک: استاد مطهری. کتاب آزادی معنوی، مقاله ی بزرگ و بزرگواری.

